

- РБС** Русско-башкирский словарь / отв. ред. К.З. Ахмеров. – М. : Советская энциклопедия, 1964. – 985 с.
- СБГ** Словарь української мови / [Редакція журналу „Київська старовина”; упорядкув., з дод. власного матеріалу Б. Д. Грінченко; у 4-х т.] – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – (Надруковано з видання 1907–1909 рр. фотомеханічним способом).
- СРНГ** Словарь русских народных говоров / [под ред. Ф.П. Филина и Ф.П. Сороколетова]. – Вып. 1. – М.–Л. : Наука, 1965. – 306 с.
- ТРС** Татарско-русский словарь / под ред. О.В. Головкина. – М. : Советская энциклопедия, 1966. – 863 с.
- ЧСНД** Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпряни: у 4-х т. – Т. 1: А–Ж. – Запоріжжя : Міністерство освіти України, Запорізький державний університет, 1992. – 324 с.

Чешико Г.А. (Київ, Україна)

Прислівники на позначення понять ‘доба’, ‘рік’ у східнополіському говорі

Стаття присвячена дослідженню прислівників на позначення об’єктивного астрономічного часу, поширених на території східнополіського діалекту. Виділено лексико-семантичні групи темпоральних адвербіальних одиниць, обґрунтовано їх склад та наповненість. Визначено й проаналізовано основні типи творення цих прислівників.

Ключові слова: прислівники на позначення часу, лексико-семантична група, адвербіалізація, словотворчий формант.

Статья посвящена исследованию наречий южнополесского говора, обозначающих объективное астрономическое время. Рассмотрено лексико-семантические группы этих единиц, выделено их состав и проведен анализ типов словообразования диалектных наречий.

Ключевые слова: наречия на обозначение времени, лексико-семантическая группа, адвербиализация, словообразовательный формант.

The article focuses on investigation of adverbs designating time, existing in area of Eastern Polissya. The semantic classification is composed and proved. The basic types of word formation are determined and analysed.

Key words: adverbs designating time, lexico-semantic group, the process of adverbialisation, word-formative formant.

Часова належність вказаних подій по-різному передається мовними засобами: пріоритет вираження часу належить граматичним формам дієслова, а вираження часу в зв’язку з явищами природи та будь-якими подіями – іменниками та прислівниками.

У лінгвістичній літературі представлено кілька семантичних класифікацій темпоральних прислівників [1; 7; 10]. Темпоральні

прислівники діалектного мовлення досліджені значно менше: семантичну структуру прислівників часу в бойківських говірках розглянула О.П. Захарків [3]; дослідження темпоральних адвербіальних одиниць на основі говіркового матеріалу українського мовного континууму здійснила Н.П. Прилипка [11]. Однак відсутній детальний семантичний розподіл східнополіських діалектних темпоральних прислівників; цим обґрунтовуємо актуальність виокремлення та аналізу груп лексики на позначення часової орієнтації відносно понять 'рік', 'доба' та в межах доби. Оскільки часові поняття є завжди суб'єктивними, вони досить специфічно визначаються діалектоносіями; прислівник поряд із загальномовним стандартом може виявлять нові семантичні ознаки чи дериваційні типи. Тому мету нашого дослідження становить виявлення складу, виділення основних лексико-семантичних груп темпоральних прислівників у межах визначених часових понять, аналіз особливостей їхньої деривації.

На підставі фактичного матеріалу серед темпоральних прислівників діалектного мовлення за семантичними ознаками виокремимо розряд адвербіальних одиниць на позначення об'єктивного астрономічного часу. Адвербіальні лексеми, що входять до цього розряду, реперезентують так званий безвідносний час, тобто час як реальний, об'єктивно існуючий. Темпоральні прислівники визначають час незалежно від людини, від будь-якого часового орієнтира, котрий береться за основу виміру часових відношень.

Розряд прислівників на позначення об'єктивного астрономічного часу зазнає більш детальної диференціації і поділяється на лексико-семантичні групи (ЛСГ).

Прислівники, що входять до першої групи, виражають загальне значення 'пори року' і, в свою чергу, розмежовуються на 4 підгрупи. На позначення поняття 'у зимовий час, зимою' зафіксовано слова *в(у)зимку* (*взимку*), *зимойу* (*зімойу*, *зімой*), *взимки*; 'під час весни, навесні' – *веснойу* (*весной*, *в'есной*, *в'асной*), *навесні* (*навес'ніе*); 'літньої пори, літом' – *літом* (*ліетом*, *ліетам*, *лі'етам*), *влітку* (*улітку*); 'осінньої пори, тоді, коли буває осінь' – *восені*, *всін':у* (*всен':у*), *у'восен'*.

Прислівник 'навесні' у ряді говірок виявляє 2 значення: 1) те, що й 'весною'; 2) вужче, що стосується конкретної дії суб'єкта-людини. Пор.: *приїхав в'еснойу* – *їаруїу пше'ніцу с'ейем навесні* (8). У деяких говірках *навесні* функціонує замість лексеми *весною*, зберігаючи лише перше значення.

Другу ЛСГ складають прислівники на позначення часових понять відносно поточного року. Семи 'поточного року – минулого року – наступного року' в східнополіських говірках реалізуються за допомогою таких прислівників та словосполучень. На позначення 'у цей рік; у рік, який триває' вживають: *вейрік*, *вейгод*, *се'зо_л'ета* (*с'а'зо_л'ета*), *селіета* (*с'ал'ета*), *с'е_літо*, *цїйе_л'ета*, *у_ц'ому / ц'ом році / го'ду*, *у_ліетам га'ду*, *у_сіем га'ду*. Сема 'у минулому році' виражена такими

словоформами: *то'рік* (*та'руик*), *уто'руик*, *тойгод*, (*тейгод*), *у'тойгод*, *літос'* (*літас'*, *л'етос'*, *л'етас'*), *того_года*, в *прошлом/прошлому році / году*, *минулого року*, *літошин'ого року*, в *літошиній год*. 'У рік, який передував минулому року': *паза'л'етос'* (*паза'л'етас'*, *паза'літас'*), *па'зал'етос'*, *поза'тойрік*, *позавтои'рик*, *поза'тойгод*, *поза'тійгид*, *поза'прошли* (*паза'прошли*) *год*. Сему 'наступного року' лексикалізовано формами *на'тойгод* (*на'тейгод*), *на'сл'едуици* / *будуици год*.

Третю ЛСГ складають адвербіальні лексеми, що виражають часову орієнтацію в минулому і майбутньому відносно поточної доби. Ці прислівники характеризують дію стосовно певного часу в межах залежності від 'сьогодні'. Так, сема 'у поточний день' має таке лексичне вираження у східнополіських говірках: *с'о'годні* (*с'а'годні*, *с'а'одн'е*), *с'одні* (*с'адні*), *сейден'*, *у_цей_ден'*, *у_сей_ден'*. У вказаних говірках прислівник *сьогодні* та його варіанти крім основного значення ('у цей день') часто виражають ще одне, вторинне – 'тепер, у наш час'. Значенню 'день, який передував сьогоднішньому' відповідають варіанти *у(в)чора*, *у'чори*, *вче'ра* (*вч'е'ра*); 'наступний день' – *завтра* (*завтре*, *завтри*). Варто відзначити активне вживання діалектоносіями прислівника *на'завтра* (*на'завтре*) у значенні 'на наступний день' в минулому та в незначній кількості говірок – поряд зі словом 'завтра' стосовно запланованого майбутнього, н-д: *токі при'їхав, а на'завтра вже 'нада було'їхав'* (7); *на'завтра пай'ду до 'нейі* (6).

'День, який передував вчорашньому' позначають *поза'вчора* (*паза'вчора*), *позавчора'шні ден'*. Зафіксовано форму *пазапаза'вчора* на позначення дня, який передував позавчорашньому. Сема 'наступний день після завтрашнього' реалізована прислівниками *посл'а'завтра* (*посл'е'завтра*, *посл'е'завтре*), *послі'завтраго*, *напослі'завтри* та прикметниками тієї ж семантики типу *послі'завтрашній*. За аналогією до 'позавчора' утворений прислівник *пазапослі'завтра* зі значенням 'через три дні'.

Четверту ЛСГ формують прислівники, що виражають часову орієнтацію відносно двох частин доби – 'дня' і 'ночі' (ранкових, денних, вечірніх, нічних годин доби). Відповідно згрупуємо прислівники в семантичні групи на позначення: 'вранішнім часом' – *ўтром* (*ўтрам*), *в(у)ранці* (*уранці*), *зранку*; 'в денний час' – *в(у)ден'* (*вд'ен'*), *дн'ом*; *серед дня* 'вдень'; 'у вечірній час' – *у'вечері* (*у'в'еч'ері*), *вечором* (*вечаром*, *вечерам*, *в'ечерам*, *в'еч'ерам*, *в'ічерам*), *вечором*; 'у нічний час' – *в(у)но'чі* (*уно'чи*), *ноч:у* (*ноч':у*), *ночи* 'вночі', *поночи*; *серед ночі* / *ночи*.

У свою чергу, ці групи прислівників можна розмежувати на вужчі підгрупи. Так, поряд із *вранці* зафіксовано прислівник із тим же значенням *рано* (*рана*) та словоформу *урану*. Поширений поділ денного часу залежно від частини дня, яка у свідомості мовців асоціюється з обіднім часом (який,

в свою чергу, не замає чіткого часового відрізка та суб'єктивно визначається мовцями; переважно відноситься часовий проміжок від 12 до 15 години): *доо бід* (*доа бід*) *доо біду*; *во бід* (*в_а б'ед*), *о бід* (*аб'ед*, *абіед*); *післ'ао бід* (*посл'еа бід*). Час у другі половині дня (після обіду і перед вечором) поряд із 'після обіду' визначається і як 'полудень': *по'холудні*, *у'холуден'*, *над'вечор* 'у полудень'. Також є форми *перед'вечором* (*вечорам*), *над'вечор*. Зафіксовано описові форми, виражені предикативними прислівниками, н-д *'сумрачно*. Прислівник 'пізно' також вживаний у значенні 'ввечері': *пізно* (*пізно*, *позно*, *позна*, *пуозно*, *поузно*).

Прислівники 'опівдні' та 'опівночі' (на позначення 12 години дня і ночі відповідно) мають наступні діалектні вияви: *о'півдні*, *у'холудні* (*у'холудн'е*), *у'холден'*; *о'півночі* (*о'півночи*, *о'півночичи*), *у'півначі*, *пав'ночи*, *воповночі*, *воповноч'*, *північ* (*півноч*), *полноч'*, *у'півнач*, *глу'ха нуоч*.

Таким чином, групу аналізованих темпоральних прислівників об'єднує те, що час визначається за об'єктивними астрономічними одиницями виміру, природними циклами; ознака часової орієнтації відбувається залежно від явищ природи. Поряд з тим, точкою часового відліку, на яку орієнтується мовець, є власне момент мовлення (наприклад, це прослідковується в опозиціях 'вчора – сьогодні – завтра').

Представлений нами матеріал ілюструє наявність цілого ряду ЛСГ серед діалектних обставинних часових прислівників. Компоненти, які складають більшість ЛСГ, входять в синонімічні відношення. Об'ємність окремих груп обумовлена, з одного боку, лінгвістичними причинами, які вплинули на наявність в говірках різного типу варіантів. З іншого боку, наповненість окремих лексико-семантичних груп залежить від етнолінгвістичного фактору: кількісний склад ЛСГ зі значенням часової координати в межах доби; прислівники на позначення конкретного часу в минулому пов'язаний з особливостями побуту й світогляду мовців.

Прислівник як окрема частина мови постав унаслідок розвитку морфолого-синтаксичного способу словотворення – адвербіалізації, що ґрунтувався на переосмисленні й лексикалізації певних відмінкових форм іменних частин мови і переходу цього способу в морфологічний [11, 93]. Значна кількість аналізованих темпоральних прислівників – це колишні іменники, які у формах різних відмінків стали виконувати функції обставин. У структурі цих адвербіалізованих іменників легко прослідковується зв'язок із твірним словом; прийменники, притаманні частині слів, перетворилися на префікси, а іменникові флексії набули значення прислівникових словотворчих формантів.

Можна виділити наступні типи творення діалектних темпоральних прислівників: фонетичні, обумовлені звичними для жителів окремої місцевості варіаціями вимови фонем ('акання', наявність дифтонгів чи їх компонентів на етапі перетворення); фонематичні, акцентологічні та словотворчі.

Виникнення фонематичних діалектизмів пов'язане із чергуванням приголосних (*у'нолначі* – *у'новначі*), стягненням кінцевого голосного словотворчого суфікса (*зи'мой, в'ес'ной*); переходом 'а→е, а→и, і→е' можна пояснити суфікси у словах *завтра, завтра, на'завтра, у'нолудн'е*. Зміщення наголосу (*на'зал'етос' – паза'л'етос'*) призвело, відповідно, до акцентологічних діалектизмів. Діалектному словотвору прислівників характерна широка сполучуваність словотворчих афіксів. Оскільки аналізовані лексеми утворені здебільшого від іменника, то їх слід розглядати в цьому контексті.

Прислівники відіменникового походження східнополіського діалекту, як і літературної мови, утворені від непрямих відмінків іменника як з прийменником, так і без нього, а саме: *утром, дн'ом, в'ечором, 'ноч:у; в(у)ранці, зранку, в(у)ден', ув'ечері, в(у)ночі, 'ноночи, ноци 'вночі, послі'завтраго*.

За допомогою словотворчих префіксів *до-, по-, поза-, після-* утворені темпоральні прислівники *доо'бід, по'нолудн'е; поза'вчора, паза'л'етос', поза'тойгод, післяо'бід, посл'е'завтра, послі'завтраго*. За аналогією до способу творення минулого часу утворено прислівник *пазапослі'завтра* 'через три дні'. Прислівник *пазавтои'рик* утворений додаванням префікса *поза-* до форми, ускладненої префіксом *в-*, який, в свою чергу, постав із прийменника. Повторення префіксів – *пазапаза'вчора* – носить семантичний характер і надає значення 'три дні тому'. Є підстави стверджувати, що форми *напослі'завтри, на'тойгод* утворилися за аналогією до 'назавтра', оскільки префікс *на-* надає більш конкретного значення вказівці на майбутній час.

Інші префікси в складі прислівників співвідносні з простими прийменниками адвербіалізованих іменних словоформ, а тому не розглядаються як живі словотворчі форманти у літературній мові, але функціонують у діалектному мовленні: *у'восен', уто'руик, у'тойгод, у'рану; вопов'ноч'*; значне поширення в говірковому масиві форм типу *у'нолудн'е, у'новначі* дають змогу віднести їх до групи прислівників, утворених за допомогою префікса *у-*, а не розглядати ці зміни як фонематичні чергування.

Прислівники *пав'ночи, 'ночи* утворені за допомогою усічення префікса (*о-, по-* відповідно). Слово *ночи* можна також розглядати як утворене від *'ноч'*: у через стягнення подовженого приголосного та чергування суфікса (подібно до *завтра – з'автри*).

Префіксально-суфіксальний словотвір унаочнює прислівник *завимки* 'взимку', утворений від іменника додаванням префікса *за-* із вказівкою на протяжність в часі, та суфікса займенникового походження *-ки*.

Також варто звернути увагу на значне поширення описових конструкцій зі значеннями 'минулого року', 'цього року', 'наступного року'. Дві останні семи не мають адвербіального вираження в літературній мові, чим можна

пояснити їх розповсюджене позначення словосполученнями в мові; поряд з цим, зберігаються архаїчні форми прислівників на їх позначення. Указані словосполучення мають у складі прикметник та іменник (*ми́нулого року, літошнього року*); словосполучення цього частиномовного складу з прийменником (*в́ прошлом / прошлому році / го́ду, на сл'єду́ючи / буду́ючи год, в́ літошній год*); прийменник, займенник та іменник (*у́ цьому / цьому році / го́ду, у́ йетам га́ду, у́ с'єм га́ду, у́ цей ден', у́ сей ден'*); вживані форми без прийменника (*того́ года*); частина словосполучень тяжіє до адвербіалізації (*с'є́ літо, се́го л'єта, ці́є л'єта*).

Детальніше розглянемо лексеми 'літось', 'сьогодні' та прислівники із займенниковими формантами *сей, той*.

Староукраїнське *лѣтось* (псл. *lētosъ) – сполука давньої адвербіалізованої безприйменникової форми знахідного відмінка іменника *лѣто* 'літо; рік' із займенником середнього роду *-сь* 'це', що входила до парадигми прислівників на *-сь*, які позначали різні часові поняття у межах доби та року [2: III, 269]; це зрощення фіксувалося українськими пам'ятками з найдавнішого часу із значенням 'цього літа; цього року' [12: II, 79], зумовленим семантикою займенника *сь*. В.В. Німчук допускає, що прислівник *лѣтось* ще у часи Київської Русі у розмовній мові набував додаткового значеннєвого відтінку – починав вказувати на минулість [4, 354]. В українській народній мові збережено лише значення 'минулого року', яке позначає *літос'* (*літас', л'єтос', л'єтас'*). Утвореннями, похідними від староукраїнського *лѣтось*, у мові представлена ЛСГ зі значенням 'два роки тому': *паза́л'єтос'* (*паза́л'єтас', паза́літас'*), *па́зал'єтос'*, яка виникла внаслідок зрощення прислівника 'лѣтось' чи його варіантів з прийменниками *по-, за-*. Поширеними є прикметниково-іменникові словосполучення *літошнього року, в́ літошній год*.

У східнополіському діалекті для вираження значення 'у цей день' уживані складні утворення, у складі яких використано членний займенник *сей*, що стоїть у препозиції та узгоджується з іменником у формі родового відмінка однини: *с'о́зодні* (*с'а́зодні, с'а́зодн'а, с'а́зодн'є*); збережена форма називного відмінка займенника *се́йден'*. Простежується чергування голосних у займенниковій основі: *с'є́го – с'а́го* (можливо, вплив білоруської мови). Матеріали із досліджуваного говору засвідчують різні варіанти кінця слова: а) форми на *-і*: *с'о́зодні*; закріпилися в українській літературній мові; б) форми на *-а*: *с'а́зодн'а*; також з переходом 'а→є': *с'а́зодн'є*. Для східнополіських еквівалентів загальноновживаного *сьогодні* звичним є усічення другого складу у займенниковому компоненті: *с'одні* (*с'адні*). У частині говірок виявлено утворення з формально демінутивним суфіксом: *с'одн'ачка* (можливо, за аналогією до поширеного *теперечки*).

Займенник *сей* має аналогічну форму вираження і у складі прислівника із

іменниковим компонентом *рік*: адвербіалізований у формі називного відмінка однини – *‘сейрік, ‘сейгод*; у формі родового відмінка – *се’зо_л’ета (с’а’зо_л’ета)*; усічена частина займенникового компонента – *‘белиета (‘ал’ета), с’е_літо*.

Серед складних за походженням прислівників на позначення ‘минулого року’, ‘наступного року’ зафіксовано сполуки із займенниковим компонентом *той*: *‘тойгод, на’тойгод, ‘тейгод*. Семантику часової орієнтації цих прислівників на минуле, частіше – на майбутнє можна пояснити вказівним значенням займенникової частини.

Таким чином, прислівники на позначення часової орієнтації відносно понять ‘рік’, ‘доба’ та в межах доби, поширені на території східнополіського діалекту, співвідносні з аналогічними прислівниками літературної мови, хоча в межах окремих ЛСГ є одиниці, що виявляють нові семантичні можливості; визначено прислівники, адвербіальних літературних відповідників яким немає; спираючись на притаманні цій групі слів типи творення, окремі прислівники виявляють нові дериваційні можливості, які можуть допомогти у висвітленні ряду питань історії формування прислівникових форм.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Белоусенко П.И. История и особенности образования наречий времени в украинском языке: Автореф. дис... канд. филол. Наук / П.И. Белоусенко. – К, 1982. – 24 с.;
2. Етимологічний словник української мови: В семи томах. – Томи 1-7. – К.: Наукова думка, 1982-1989;
3. Захарків О.П. Семантична структура прислівників часу в бойківських говірках / О.П. Захарків // Українська лексика в історичному та ареальному аспектах. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 127-136;
4. Історія української мови: Морфологія. - К.: Наукова думка, 1978. – С. 342-412;
5. Лизанець П.М. Із словотвору говірок Затися Виноградівського району (прислівник) / П.М. Лизанець // Доповіді та повідомлення УжДУ. – Серія історико-філологічна. – № 1. – Ужгород, 1957. – С. 93-95;
6. Клименко Н.Ф. Система афіксального словотворення сучасної української мови / Н.Ф. Клименко. – К. : Наукова думка, 1973;
7. Кучеренко І.К. Класифікація прислівників за значенням / І.К. Кучеренко // Українська мова в школі. – 1954. – № 6. – С. 15-22;
8. Муқан Г.М. Морфологічна будова і способи творення прислівників Г.М. Муқан // Українська мова і література в школі. – 1983. – № 10. – С. 23-29;
9. Петрушина О.В. К семантической характеристике наречий времени (по материалам словарей) / О.В. Петрушина // Материалы VIII конференции преподавателей русского языка ин-тов Московской зоны. Лингвистический сборник. – Вып. 2. – М., 1973. – С.85-89;
10. Попов И.А. Проблемы семантической классификации наречий / И.А. Попов // Исследование по семантике. – Уфа, 1983. – С. 136-143;
11. Прилипко Н.П. Прислівникове вираження часових значень в українських говорах / Н.П. Прилипко // Український діалектологічний збірник. Книга 3 / Редкол. – П.Ю. Гриценко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра, 1997. – С. 52-56;
12. Срезневский И.И. Словарь древнерусского языка: В трех томах, шести частях. – М.: Книга, 1989.

Список населених пунктів (Чернігівська обл.)

1. Вересоч, Куликівський; 2. Веселий, Куликівський; 3. Гірськ, Щорський; 4. Горбове, Куликівський; 5. Дрімайлівка, Куликівський; 6. Довгалівка, Талалаївський; 7. Жадове, Семенівський; 8. Петрівка, Щорський; 9. Сибереж, Ріпкинський; 10. Хомине, Ніжинський.

Чорна О.О. (Київ, Україна)

**Лексика іншомовного походження в мові дипломатії
(на матеріалі української та чеської мов)**

У статті розглянуто лексику іншомовного походження та особливості її використання в мові дипломатії на прикладі української та чеської мов; проаналізовано іншомовні одиниці в українській та чеській мовах, які виступають певними лексичними стандартами мови дипломатії.

Ключові слова: мова дипломатії, дипломатична лексика, лексика іншомовного походження.

В статье рассмотрена лексика иноязычного происхождения и особенности ее использования в языке дипломатии на примере украинского и чешского языков; проанализировано иноязычные единицы в украинском и чешском языках, которые выступают определенными лексическими стандартами языка дипломатии.

Ключевые слова: язык дипломатии, дипломатическая лексика, лексика иноязычного происхождения.

The article deals the loan-words and the peculiarities of their usage in the language of diplomacy based on Ukrainian and Czech languages; analyses the loan-words in Ukrainian and Czech, which are certain lexical standards for the language of diplomacy.

Key words: language of diplomacy, diplomatic language, the loan-words.

Вивчення мови дипломатії, особливостей дипломатичної лексики, дипломатичного протоколу постає вкрай важливою та перспективною проблемою, оскільки від майстерного володіння мовою дипломатії, точності, влучності, коректності висловленого, адекватності сприймання великою мірою залежить успіх місії дипломата. Роль дипломатії у міждержавних зв'язках відома з давніх часів. І основним зняряддям дипломатії у досягненні її високої мети, «зброєю» дипломата завжди була мова. У сучасних міждержавних стосунках роль мови дипломатичного спілкування не менш важлива. Актуальність дослідження зумовлено особливою роллю, яку відіграє мова дипломатії в сучасному міжнародному житті. Звідти постає необхідність працювати над сучасним корпусом дипломатичної лексики з метою фіксації та оцінки характерних рис мови дипломатії в реальній дійсності. Наукова проблема, яка виникає під час вивчення дипломатичної лексики, полягає в не завжди компетентному використанні окремих одиниць дипломатичної